

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Tarih ve Metafizik: Memlûk Devleti Örneği

History and Metaphysics: The Example of the Mamluk State

Nihal GEZEN

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
bgmyldzzz1@gmail.com
Orcid ID: 0000-0002-4220- 0209

Öz: Günümüzde insanların toplumsal hayatlarındaki en büyük ihtiyacı; kendilerini yaşadıkları zaman diliminde evrensel bir birey olarak tüm her şey ile bir ve bütün hissedebilmesidir. Bu bağlamda insanların kendilerini tanıyarak ve bilerek şuurlu bir birey halini almaları beklenir. Bununla beraber insanlarda, kendilerinin haricindeki diğer insanları/toplumlari/devletleri kısacası tarihi bilme ve idrak etme süreci de kendiliğinden eş zamanlı olarak başlar. Bu sürecin farkındalıklı bir şekilde gerçekleşmesi ile beraber bilinçli ve şuurlu bireylerin kolektife katkılarıyla bir ve bütünü içerisine alan bir tarih algısı/anlayışı /bilinci oluşmaya başlar. Bu çalışmada Memlûk Devleti özelinde tarih biliminin metafizik ile ilişkisine dikkat çekilmek istenmektedir. Çalışmada tarih biliminin esasında en önemli amaçlarından ve faydalarından birisi olan; tarihin kendi disiplini ve yaklaşımı doğrultusunda, insanın kendisinin ve içinde bulunduğu dünyanın temelindeki anlam ve mana anlayışı üzerinde durulacaktır. Bu minvalde çalışmanın amacı; tarihin insanlık için önem teşkil eden bu fonksiyonunu ön plana alarak, Memlûk Devleti'ne metafiziksel bir bakış açısıyla yaklaşmak olacaktır. Nitekim Memlûk Devleti, çalışmada detaylarıyla anlatacağımız üzere sahip olduğu tarihi önemi, kuruluş amacı, Sultanların sahip oldukları özellikleri ve uyguladıkları politikaları itibarıyla Türk-İslam Devletleri içerisinde tarihin metafizik ile ilişkisini ortaya koymak adına bizlere oldukça somut veriler sunabilen bir devlettir. Elbette ki bunda, günümüze kadar ulaşan dönemin kaynaklarının katkısı yadsınamaz bir gerçektir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, metafizik, Memlûk Devleti.

Abstract: Today people's greatest need in their social lives is; it is the ability to feel one and whole with everything as a universal individual in the time period in which they live. In this context, people are expected to become conscious individuals by knowing themselves. In this context, people are expected to become conscious individuals by knowing themselves. As this process takes place in a conscious manner, a perception/understanding/consciousness of history that includes a whole begins to form with the contributions of conscious and conscious individuals to the collective. In this study, we want to draw attention to the relationship between historical science and metaphysics in the Mamluk State. In the study, one of the most important purposes and benefits of the science of history; in line with history's own discipline and approach, the focus will be on the underlying meaning and significance of man and the world he lives in. In this context, the aim of the study is; the aim will be to approach the Mamluk State from a metaphysical perspective, by foregrounding this important function of history for humanity. As a matter of fact, as we will explain in detail in the study, the Mamluk State is a state that can provide us with very concrete data to reveal the relationship between history and metaphysics within the Turkish-Islamic States, in terms of its historical importance, the purpose of its establishment, the characteristics of the Sultans and the policies they implemented. Of course the contribution of the sources of the period that have survived to the present day is an undeniable fact.

Keywords: History, metaphysics, Mamluk State.

Geliş Tarihi:27.07.2024

Kabul Tarihi:24.04.2025

Yayın Tarihi:30.04.2025

Atıf: Gezen, N. (2025). Tarih ve metafizik: Memlûk devleti örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 356-364. Doi: 10.33437/ksusb d.1523449

GİRİŞ

İnsanın/İnsanlığın tarihini, varoluşsal açıdan bütüncül bir şekilde ele almak gayesi güdüldüğünde karşımıza tarih ve metafizik ikilisi çıkmaktadır. Metafizik alanın konusunu temelde, Tanrı ve varoluşun manası oluştururken, tarihin konusunu; insan ve insanın geçmiş yaşantısı oluşturmaktadır. Tarihin anlamının anlaşılması ise insanı keşfetmek, insanlığın kökenini ve gayesini ortaya koymak yoluyla mümkündür. Bu sebeple insan, bizzat varlığın öznesi konumunda olup ve halen de olmasına katkı sunduğu tarihi hadiselerin ve bunların uzantısının tezahürlerinin manasını farklı yönleriyle bütünsel olarak anlamlandırıp, açıklayabilmek için tabii olarak tarih ve metafizik alanlarına yönelmektedir. O halde birbirleriyle iç içe olan bu iki alanın bağlantısını yadsımak mümkün gözükmemektedir.

Klasik İslami yaklaşımda metafizik terimi; teoloji, hikmet ve felsefe gibi kavramların karşılığı olarak ifade bulmaktadır (Kutluer, 2004: 399). Ortaçağ'ın temel karakteristik özelliği olarak ise karşımıza, Tanrı merkezli bir tarih ve toplum anlayışı çıkmaktadır. Batı dünyasında Tanrı, kendisine sadece inanılan olmamıştır. Batılı yazarlar (bilinç), O'na inanmakla beraber O'nu anlama ve kavrama çabası içerisinde olmuşlardır. Haliyle bu durum onların yazınsal hayatlarına da sirayet etmiştir. İslam dünyasında ise Allah'ın gündelik hayattaki en basit işlerde dahi konumu şüphe götürmez iken, O'nun hakkında konuşma ve tartışma gibi faaliyetler çok fazla söz konusu olmamaktaydı (Yılmaz, 2014: 4, 5). Bu bağlamda Tanrı'nın varoluştaki etkisi, Doğu'ya nazaran Batı kültüründe daha serbest ve açık bir şekilde sorgulanıp bu minvalde gelişme kaydetmiştir.

Ortaçağ'da klasik İslami yaklaşıma göre, İslam dininin kaynağı Allah, İslam medeniyetini meydana getiren ise insandır. Bu bağlamda İbn Haldun, yaklaşımları ve oluşturduğu kuramlarda, insanı merkeze alması itibariyle klasik İslam düşünürleri arasında ön plana çıkmaktadır. İbn Haldun'un yaklaşımına göre insan, eylemleriyle kesintisiz bir biçimde değişim, dönüşüm, gelişim halinde olup, bunun neticesinde ilerleme kaydeden bir yapı sergilemektedir. Haliyle onun meydana getirdiği kurumlar ve devletlerde bu dönüşümden etkilenmektedir (Albayrak, 2010: 8, 16).

İbn Haldun'a göre, iki türlü tarih mevcuttur. Bunlardan ilki; zahirî, diğeri ise; bâtinî, yani derinliği bulunan tarih anlayışıdır. Bu minvalde tarih ve tarihçiler, tarihin içerisinde saklanan anlamı incelemek ve düşünmek durumundadır. Nitekim İbn Haldun'a göre, sadece tarihi ve tarihi olayları bilmek yeterli değildir. Tarihi olaylarla beraber, onların en derinlerdeki manalarını ve ortaya çıkış sebeplerini bilmek son derece önem arz eder. Çünkü her bir tarihi hadise beraberinde aynı zamanda hakikatin farklı bir tezahürünü ortaya koymaktadır. İbn Haldun'un hakiki tarih anlayışı olarak adlandırdığı bu derin tarih anlayışı yine ona göre, tarihi hadiselerin sebeplerini bulmakla mümkündür. İbn Haldun'a göre esasında bunun tespiti çok da kolay olmamaktadır. Nitekim tarihi hadiselerin derinlerdeki sebep ve sonuç ilişkisini anlamak ve anlatmak oldukça güç bir meseledir. Bu bakımdan tarih, diğer ilim dallarıyla beraber ele alınmak suretiyle akıl ve tecrübeyi gerektiren bilim dalları arasında sayılmaya layık bir yerdedir (Albayrak, 2010: 8, 16; İbn Haldun, 2011: 78). Metafizik tam olarak burada tarihin derin manasını anlama ve anlatma noktasında karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla sosyal bilimler açısından metafiziği, varlıkların varoluş nedenlerini anlama ve bilme çabası olarak değerlendirmek mümkündür.

Tarihsel olarak tarihin, metafizik ile olan etkileşimi, insanın dünya planındaki varoluş sebebi, görevi, amacı gibi kendi varlığının manası için temel teşkil eden soruları sormaya ve sorgulamaları yapmaya başladığı andan itibaren zuhur etmiştir (Bıçak, 2019: 68). Şüphesiz insanlığın tekâmülündeki gelişimine ve algısına göre, bu minvaldeki sorular ve cevaplar değişkenlik arz ederek aralıksız bir şekilde devam etmektedir.

İnsanlar, başlangıçtan günümüze değin metafizik/varoluş ile alakalı kendi dönemlerinin neticesi olarak yeni ve farklı evren tasavvurları geliştirmişlerdir. Yeniçağ Avrupa Medeniyeti ile beraber insan, temelde ve merkezde ilahi bir kaynakla bağlantılı olarak ilişkilendirilmekle beraber artık dünya planında yaşamsal faaliyetlerinde, kendi iradesinin de olduğu yönündeki görüş ile değerlendirilmeye başlanmıştır. Böylelikle insan, yaratma gücüne sahip olması dolayısıyla anlam üretme yeteneği olan aklı vasıtasıyla tam yetkili sayılmıştır. Aklın insanı anlamlandırmasında ise; konumuzun bağlamında akıl, gaye, amaç, misyon/tarihi rol gibi unsurlar ortaya çıkarak tarihin metafizik ile ilişkisi daha belirgin bir biçimde görünür olmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, tarihi süreç içerisinde insanın manasının anlaşılması, ortaya konması, insanlık tarihinin bir bütün halinde ele alınması gibi yaklaşımlar ve çalışmalar, tarih metafiziğinin ortaya çıkmasına ve şekillenmesine sebep olmuştur. Nitekim tarihin

anlamı/gayesi, insanların eylemlerinin belli bir plan ve amaç doğrultusunda gerçekleştiğini ve bu plan ve amaçları tayin eden ilke ve yasaların olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır (Bıçak, 2019: 68, 69, 76).

Çalışmanın bu kısmında tarih ve metafizik kavramlarının taşıdıkları anlamları ve bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkisini ifade etmiş bulunmaktayız. Buna göre bu çalışmada, Ortaçağın Türk-İslam Devletleri içerisinde orijinal yapısıyla dikkat çeken Memlûk Devletini tarihsel olarak, tarih ve metafizik ikilisinin mana/anlam, amaç/gaye, misyon/tarihi rol gibi unsurları üzerinden inceleyip değerlendirmelerimizi aktaracağız.

TARİH VE METAFİZİK: MEMLÛK DEVLETİ ÖRNEĞİ

Memlûk Devleti 1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye, Kuzey Afrika ve Anadolu'nun güney bölgesinde hâkimiyet sürmüş bir Türk-İslam devletidir. Memlûk Devleti, siyasi iktidar mücadelelerinin yoğun olarak yaşandığı, bir dizi siyasi hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuş, bu bağlamda askeri karaktere, tarihi birikime ve kültüre sahip orijinal bir Türk-İslam devletidir. Bu devleti oluşturan yönetici ve esas unsur, İslam dünyasında Memlûk terimi ile karşılık bulan askeri kölelerin oluşturduğu Memlûkler idi (Özbek, 2019: 7).

Memlûk Sultanları ve emirleri, kaderlerinin dönüm noktasında son derece önem arz eden askeri eğitimlerini almaya başladıkları küçük yaşlarından itibaren, bu askeri eğitimin yanı sıra İslam dini ile ilgili dini bilgiler de öğrenmekteydiler. Bu minvalde başta Kuran-ı Kerim'i okuma, yazma ile dua ve surelerin okunmasına dair düzenli olarak dersler alarak İslam dinini bilme, anlama ve yaşama konusunda yetiştirilmekteydiler. Elbette ki burada amaçlanan onlarda dinsel bir bağlılık duygusu oluşturmak ve oluşan bu bağlılık hissiyatları neticesinde onların İslam dini için hizmet eder bir pozisyon kazanmalarını sağlamaktı. Bu sebepten dolayı Memlûkler, kaderin bir cilvesi olarak İslam dinine mensup olma durumunda kalmış ve bu bağlamda yaşadıkları dönemin siyasi ve askeri atmosferinin de etkisiyle İslam dinini "samimi bir şekilde" benimsemişlerdir. Bunun tarihi kaynaklardaki ifadesi ise, onların inançları hususunda "dindar" ve "samimi Müslüman" şeklinde tanıtılmış olmalarıdır. Bu cümleden onlar, varlıklarını sürdürdükleri müddetçe sosyal tarih açısından İslam dini ile alakalı dini ve ilmi her konuda bu dinin gelişimine önem vermişlerdir. Bu doğrultuda Memlûkler, medreselerde ders veren, öğrenci yetiştiren âlimlere zengin vakıflar tahsis edip, onlara son derece hürmetkâr davranmışlardır. Öyle ki Memlûk Sultanları içerisinde zamanın önde gelen ulemasından ders alanlar da mevcut olmuştur (İbn Haldun, 2000: V, 428; Abdülbâsıt el-Malatî, 1987: 75; Gökdemir, 2021: 570, 571, 576; Makdîsî, 2019: 73).

Memlûk devletinde diğer Türk-İslam devletlerinde görüldüğü üzere Sultanın, Tanrı tarafından başa geçirildiği ve Tanrı'nın inayetiyle saltanat sürdüğü inancı mevcuttu. Nitekim tarihçi Muhyiddin b. Abdüzzâhir'e¹ göre Sultan Baybars (1260-1277) Allah tarafından güzel ahlak, karakter ve meziyetler ile donatılmıştır. Tarihçi, Sultan Baybars'ın saltanat tahtına geçtikten sonra başlangıçta Mısır halkının ve dış tehlikelerin, Memlûklere karşı olumsuz yaklaşımlarının olumluya çevrilmesi noktasında başka bir deyişle sultanın, halkın ve devletlerin sevgisini kazanmasında, Allah'ın bunu onlara yerleştirmesiyle olduğunu söyler. Çünkü Memlûkler Müslümanlara olan ihsanlarıyla, katkılarıyla devlet kurmuşlar, eylemleriyle, cesaretleriyle ve savaşılarak Allah'ın yolunda olduklarını ispatlamışlardır. Dolayısıyla onlar, İslam dinine hizmetlerini bizzat nefislerinde yaşayarak ispat etmişlerdir. Bunun neticesinde Allah, onları Memlûklere itaat eder hale getirmiş ve Memlûklerde buna paralel olarak onlara hizmet etme rolünü benimsemişlerdir. Böylelikle başlangıçta var olan aralarındaki fitne yatışmıştır (İbn Abdüzzâhir, 1976: 50, 51, 74). Öyle ki Sultan Baybars, üstlendiği tarihi rolü ve misyonu, halkın huzurunda açık bir şekilde bildirmiştir. Nitekim Sultan, 1262 yılında el-Hâkim bi Emrillah Ebu'l Abbas Ahmet'i hürmetle karşıladığında, büyük eyvanda Kal'at ul Mahrusta, devlet ricalinden ve halktan toplanan çok sayıdaki kişiye, Abbasi halifesinin nisbesi, şeceresi Sultana ve halka binaen okunmuştur. Akabinde Sultan, Allah'a

¹ Muhyiddin b. Abdüzzâhir, Memlûk devletinin kuruluş yıllarından itibaren Divân-ı İnşâ'da hizmet etmiştir. Sultan Baybars'ın saltanatı zamanında o bu divanın başına geçirilmiştir. Sultan Baybars'ın kâtibi Muhyiddin b. Abdüzzâhir aynı zamanda zamanın önemli tarihçileri arasında yer almaktaydı. Muhyiddin b. Abdüzzâhir yazdığı er-Ravzü'z-zâhir fî şreti'l-Meliki'z-Zâhir adlı eseriyle Sultan Baybars'ın hayatı hakkında günümüze kadar ulaşan önemli bilgiler aktarmıştır. Nitekim o bu eserinde görevi icabı bizzat yazdığı resmi vesikalardan istifade etmiştir. Ayrıca doğrudan bizzat kendisinin müdahil olduğu olayları kendi müşahedeleriyle aktarma fırsatı bulmuştur (Çubukçu, 1999: 289-291). Şüphesiz bu durumun bir dezavantajı olarak onun tarafsızlığı akla gelebilir. Ancak çalışmanın dâhilinde aktarmış olduğumuz bilgiler, Memlûk tarihinin diğer kaynakları tarafından da aktarılmaktadır. Üstelik Muhyiddin b. Abdüzzâhir'in aktardığı bilgilere ters düşmeyecek şekildedir. Buna ilaveten Sultan Baybars dönemin kaynaklarının üslubuna göre iyiliği kötülüğünden fazlaca olan bir sultan olarak tarihe ismini bırakmıştır.

ve Peygamber'in sünnetine tabi olduğunu, iyiliği emredip, kötülükten sakındıracağını, Allah için cihat edeceğini, O'nun rızası için hareket edeceğini ve devlet ile din işlerinde kendisinden öncekiler gibi hareket edeceğini beyan etmiştir (İbn Abdüzzâhir, 1976: 141, 142).

Memlûk Devleti'nde Sultan Baybars gibi tarihe damgasını vuran ve onun selefi olan Sultan Kutuz (1259-1260) da savaşarak, cesaretiyle Müslümanların ve Mısır halkının gönlünü fethetmeyi başarmış bir sultandır. Nitekim Sultan Kutuz saltanatı zamanında, Moğollar üzerine gerçekleştirilen meşhur Ayn Calut savaşı öncesinde Moğollar ile karşılaşmaktan dolayı endişe duyan askerlere ve emirlere "Ey Müslümanların emirleri! Nice zamandır böyle bir gün için hazinenin mallarını yiyorsunuz. Bununla beraber gazaya gitmek istemiyorsunuz. Ben yalnız başıma Allah ve resulü için gideceğim. Aranızdan cihadı tercih edenler beni takip etsin. Kim vazgeçerse onu Allah biliyor" diyerek bir konuşma gerçekleştirmiş ve onlar üzerinde oldukça tesirli olmuş, oradakilerin hepsi gazaya gitme kararını vermiştir. Nihayetinde bu savaşın neticesinde Memlûk devleti ve İslam âlemi açısından tehlike arz eden Moğol tehlikesi ve tehdidinin önüne geçilmiştir (Koprman, 2005: 569, 570; Makdîsî, 2019: 34). Memlûkler bu savaşta manevi açıdan yüksek bir şuurla hareket ederek Allah için Müslümanları koruyup kolladıklarını cesaretleriyle tüm dünyaya göstermişlerdir. Devletin kuruluşundan itibaren Memlûklerde oluşan bu manevi şuur devletin yıkılışına kadar her bir sultanın döneminde gelişen siyasi atmosfere bağlı olarak farklılık göstermekle beraber sonuna kadar devam etmiştir.

Memlûk Devleti'nin buraya kadar belirtmiş olduğumuz bu karakteristik özelliklerinden yola çıkarak devletin, metafiziksel bağlamdaki yerini ve önemini daha iyi anlayabilmek adına öncelikli olarak devletin ortaya çıktığı zamanki siyasi atmosferine bakmamız gerekmektedir. Bu açıdan ilk olarak Memlûk Devleti, bir nevi Haçlı seferleri ve Moğol istilalarının Türk-İslam âleminde meydana getirdiği askeri, siyasi, sosyal hadiselerin ve gelişmelerin bir neticesi olarak zuhur etmiş bir devlettir. Nitekim Türk-İslam âlemi, Haçlı seferleri sebebiyle sarsılmış ve XIII. yüzyılda putperest Moğol istilalarıyla Türk-İslam âlemi her açıdan istikrarsız, sancılı ve sıkıntılı bir süreç yaşamaya başlamıştır (Sağlam, 2021: 17). Genelde Türk-İslam dünyasını, özelde ise Memlûkleri alakadar eden bu büyük tarihi hadiseler, bu devletin kaderinin şekillenmesinde son derece önem arz etmektedir. Bu bağlamda Memlûklerin en önemli meziyetleri; Müslümanlar adına cihat görevini yerine getirmek olmuştur. Bu minvalde onlar Moğollara, Haçlılara ve Müslümanların liderlerine karşı isyan edenlere ayrıca İslam topraklarını istilaya kalkışanlara karşı savaşmış ve düşmanların saldırılarını bertaraf etmişlerdir. Memlûk Devleti'nin bilhassa ilk yıllarındaki Sultanların iktidar dönemleri, söz konusu bu tehdit ve tehlike unsurlarına karşı cihat anlayışı ile daimi olarak savaş halinde geçmiştir (Makdîsî, 2019: 83; İbn Abdüzzâhir, 1976: 63, 64). Görüleceği üzere siyasi açıdan Memlûk Devleti'ni diğer Türk-İslam devletlerinden farklı kılan en önemli ve belirgin özelliği, Memlûk kimliğine sahip askerlerin, söz konusu coğrafyada İslam âleminin böylesine en kritik zamanında devlet kurmuş olmasıdır. Şüphesiz bunun temel sebebi, Memlûklerin askeri yeteneklerinin olağanüstü bir düzeyde olmasıdır. Bu minvalde bu devletin teşekkülünde Memlûklerin bilhassa askeri yeteneklerinden istifade edilmesinin amaçlandığı açık ve net bir şekilde görülmektedir (Sağlam, 2021: 1).

Devlet yöneticileri, kimi zaman devlet aklıyla gerekçelendirilen sırrın insanlarıdır; yönetilenler ise, bir şeylerin onlardan gizlendiğini daima bilirler (Balandier, 2021: 15, 74). Memlûk Sultanları çoğunlukla keskin zekâları ve isabetli görüşleri ile tanınmakla birlikte onların aynı zamanda sufiler ile yakın ilişkilerinin olduğu ve sufilerin ilimlerinin inceliklerini bilme noktasında da ön plana çıktıkları bilinmektedir. Bunun sebebi ise; Memlûklerin yaşadıkları dönemdeki Müslüman Araplara kıyasla ahlaki açıdan kalplerinin temiz olması, İslam'ın farzlarını yerine getiriyor olmaları, gösterişten uzak kalmaları ve cömert olmaları şeklinde bilinmeleriydi. Memlûkler sahip oldukları bu olumlu hasletlerinin hem sebebi hem de neticesi olarak, çoğunlukla evliyalar ve salih kişilere karşı yakın bir münasebet geliştirmişler ve onlara karşı mütevazı bir duruş sergilemişlerdir (Makdîsî, 2019: 74-76).

Memlûk Devleti Sultanları, devleti askeri bir karakter yapısıyla yönetmişlerdir. Ancak onlar, İslam dininden ve İslam dini ile alakalı görevlilerden ve oluşumlardan hiçbir zaman uzak kalmamışlardır. Memlûkler askeri karakterlerinin yanı sıra özellik olarak, fakir evliyalar ve salih kişiler hakkında olumlu manada inanç beslemişlerdir. Özellikle onların sırlarından bir keşifte bulunulursa ve bu sırla kendi düşünceleri ile onların düşünceleri arasında bir uyuma olursa, Memlûklerin onlara karşı inançlarında ve hürmetlerinde bir artış görülürdü (Makdîsî, 2019: 73). Memlûklerin evliyalar ve salih kişilere karşı saygı ve hürmet göstermelerinin siyasi açıdan zemini ve karşılığı ise, XII. ve XIII. yüzyıllarda İslam

dünyasının içerisinde bulunduğu kargaşa ortamıdır. Zira Memlûklerden hemen öncesinde teşekkül eden Zengîler ile Eyyubiler, Mısır ve Suriye coğrafyasında siyasi, askeri, iktisadi istikrarın sağlanması ve güvenli bir alanın oluşturulması için tasavvuf ile alakalı ilgili kişilere ve oluşumlara önem vermek durumunda kalmışlardır. Bu bakımdan sufiler ve ulema kesimi, söz konusu sıkıntılardan dolayı maddi ve manevi olarak Zengîlerin ve Eyyubilerin en büyük destekçisi konumunu almışlardır. Öyle ki melikler sadece dini değil askeri ve siyasi meselelerde de onlar ile fikir teatisinde bulunurlardı. Bununla beraber Sufilerin ve ulemanın şüphesiz topluma en büyük katkısı, bölgedeki İslam inancının ve kültürünün yerleşmesiyle birlikte toplumsal birliğin sağlanması noktasında olmuştur (Taşdelen, 2011: 2, 3; Abdülâsî el-Malatî, 1987: I, 281, 286-288).

Kronolojik açıdan da XIV. ve XV. yüzyıllarda, Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında kurulan devletlerin, siyasi otoritelerinde zaaf göstermeye başladıkları zaman, dervişlerin ve sufilerin ön plana geçtiği bilinmektedir (Şen, 2021: 825). Bu minvalde XIII. yüzyılın ilk yarısında Mısır ve Suriye coğrafyasında teşekkül eden Memlûk Devleti'nin de tasavvuf zümresini oluşturan kişilerden, onların öğretilerinden ve bunlarla alakalı kuruluşlardan etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki dini ve tasavvufi kişiler ve oluşumlar, yalnızca dini inanç noktasında ve sadece halkı ilgilendirmemiş eş zamanlı olarak Sultanlar da bundan nasibini almışlardır.

Memlûk Sultanı Baybars'ın Şeyh Hızır b. Ebu Bekir el-Mehranî el-Adevî'ye karşı bir bağlılığı olduğu bilinmektedir. Muhtemelen Sultan Baybars, Şeyh Hızır'ın mürididir. Sultan Baybars, onu çok severdi. Hatta oğullarından birine Hızır adını vermişti. Şeyh, onun zamanında yüksek mertebelere ulaşmıştı. Şeyhin harika halleri ve mükâşefeleri vardı. Baybars henüz emir iken Şeyh Hızır, onun hükümdarlığa geçeceğini söylerdi. Bu sebeptendir ki Baybars saltanat tahtına oturduktan sonra onun büyük bir insan olduğuna inanmış, ona son derece saygı gösterip ikramda bulunmuştu. Nitekim şeyhin önceden söylediği şeyler sonradan gerçekleşirdi. Sultan onun adına beş zaviye yaptırmıştır. Hüseyiniyye'de yaptırdığı zâviye ve Kâhire'de yaptırdığı Zâhiriyye Medresesi bunlardan ikisidir. Sultanın haftada en az iki defa hem bu zaviyeleri hem de şeyhini ziyaret ettiği, onu hemen hemen hiç yanından ayırmadığı, fikirlerine danıştığı bilinmektedir. Sultan ona çok miktarda mal, para ve dilediği her şeyi verirdi. Zaviyesi için çok şeyler vakfetmişti. Şeyh Hızır, sultanın kendisini sevmesi ve ona saygı göstermesinden dolayı avam ve havas tarafından da saygı görürdü. Yanında oturduğunda sultan onunla şakalaşır. Şeyh Hızır, hayırlı, dindar ve salih bir kimseydi. Ancak Şeyh Hızır'ın hoş karşılanmayacak bazı hareketlerde bulunduğunu haber alan sultan, gerekli tahkikatı yaptırdı ve şeyhin zindana atılmasını gerektiren sorgulama esnasında suçunu itiraf etmesi üzerine Sultan Melik Zahir onu öldürmeye niyetlendi ve "Benimle senin aranda bir kaç gün kalmıştır" diyerek idam edilerek öldürülmesini emretti (Kara, 2017: 645; İbn Kesîr, 2017: XIII, 451-453, 472-473; Makrizî, 1997: III, 476, 477).

Memlûk Sultanlarından bir yıl kadar saltanat süren Baybars el- Çâşnigîr'in (1309-1310), iktidarı üzerinde sufilerin etkisinin olduğu bilinmektedir. Nitekim Sultan, onların teşvikiyle gayri Müslimlere karşı sert davranışlarda bulunmuştur. Müslümanların lehine ise; Kahire'de hangâh, ribât ve türbe gibi yapıları ihtiva eden bir külliye inşa ettirmiştir. Sultanın, hocası Şeyh Nasr b. Süleymân el-Menbîcî'ye çok değer verdiği ve saygıda kusur etmediği bilinmektedir. Öyle ki bu şeyhe devlet adamları da aynı şekilde saygı duyardı. Nitekim Sultan ve ümera nezdinde itibarı olan bu şeyh, İbn Teymiyye'yi, İskenderiye'ye sürgüne gönderebilecek ve cezalandırılmasını sağlayacak kadar etkili ve nüfuz sahibiydi (Koprman, 1992: 224; Kara, 2017: 645; İbn Kesîr, 2017: XVIII, 75, 83; Abdülâsî el-Malatî, 1987: 94).

Sultan el-Melikü's-Salih'in iktidarı döneminde (1342-1345) ise, şeyh Ahmed ez-Zer'î, Sultandan zulümlerin ortadan kaldırılması, ağır vergilerden vazgeçilmesi, tabılhanenin emir Nasırüddin b. Bektaş'a verilmesi, Dımaşk kalesinde ve diğer yerlerde mahpus bulunan emirlerin salıverilmesi gibi isteklerde bulundu. Sultan şeyhin bu isteklerini kabul etti ve bu hususlar ile alakalı otuz küsur ferman yazdı (İbn Kesîr, 2017: 14, 331-335).

Memlûk devletinde İbn Teymiye gibi sayıları az da olsa bazı âlimler asıl gaye ve maksadından uzaklaşıp, çarpıtıldığı gerekçesiyle aleni bir şekilde tasavvufi oluşumlara karşı çıkmaktaydı (Yiğit, 2015: 388). Bununla beraber dini tasavvufi oluşumlarla bağlantılı olan din âlimleri ve mutasavvıflar, siyaseten taşkınlık ve dinen bir sapkınlık göstermedikleri müddetçe genel olarak sultan ve devlet adamları tarafından destek, saygı ve hürmet görürlerdi. Nitekim Muhyiddin-i Arabi ve İbn Fariz'in öğretileri oldukça kalabalık bir taraftara sahipti (İbn Kesîr, 2017: 14, 409-412; Yiğit, 2015: 389). Memlûk

devleti tarihi boyunca ilme ve tasavvufa genel olarak büyük bir ilgi duyulmuştur. Öyle ki Sultan Barsbay el-Melik el-Eşref (1422-1438), Sultan Seyfeddin Çakmak el-Melik ez-Zahir (1438-1453) gibi Memlûk Sultanları ilme, ilim adamlarına oldukça yakınlık duyup, onlara hürmet edip, ilim adamlarına ve tasavvuf önderlerine saygılı ve hürmetkâr davranmıştır. Sultan Seyfeddin Aynal'ın (1453-1461) oğlu Sultan Ahmet el-Müeyyed (1461) ise, tahttan hal edildikten sonra kendisini tamamıyla ilime ve tasavvufa vermiştir. Öyle ki onun Şazeliyye şeyhliğine yükseldiği bilinmektedir (Yiğit, 2015: 118). Burci Memlûk dönemi sultanlarından Sultan el-Melikü'l Müeyyed Şeyh el Mahmudî (1412-1421) de ilme olan tutkunluğu ile bilinmektedir. Onun döneminde yaşayan tarihçi Aynî, Sultanın ilmi yaşantısı hakkında bilgi vermektedir. Bir diğer Memlûk Sultanı el-Melikü'l Eşref Kansu el-Gavrî de ilme ve ulemaya dair olan sevgisi ile tanınmaktadır (Ayaz, 2013: 125, 126).

Memlûk Sultanlarına göre ulema gibi dini otorite kabul edilen şahsiyetler zaman zaman Sultanların iktidarlarına muhalif olma potansiyelleri sebebiyle tehlike arz edebilirlerdi. Nitekim Sultan Baybars'ın saltanatın başına geçtiği zaman, Şafiî fakihlerinin ileri gelenlerinden İzzeddin b. Abdüsselâm, Şafiî mezhebinde bir otorite kabul edilmekteydi. Sultan Baybars, saltanatın başına geçerken ve sırasında İzzeddin b. Abdüsselâm'ın vefatına (ö.1262) kadar geçen iki sene boyunca bu âlimin geniş kitleler halinde halkı da etkileme potansiyelinin yüksek olması ve nüfuzu sebebiyle ondan son derece çekinmiştir. Öyle ki, İzzeddin b. Abdüsselâm'ın cenaze töreninde, çevresindekilere saltanatının ancak o gün tam anlamı ile tesis olduğunu beyan etmiştir (Uzun, 2022: 36, 37; Süyûtî, 1968: II, 95).

Sultan Kayıtbay'ın saltanatı zamanında (1468-1496) ise, okuma yazma bilmeyen ancak kendisine saygı duyulan şeyh İbrahim el-Matlubî, pek çok konuda Sultana karşı çıkmaktaydı. Nihayetinde Sultan ona Mısır'ın ikisini taşıyacak kadar büyük olmadığını söylemiştir (Berkey, 2009: 21, 21).

Memlûkler Mısır ve Suriye coğrafyasını ele geçirdikleri zaman, bu coğrafyada Eyyubilerden dolayı Sünni İslam dini mevcuttu. Bu minvalde Memlûklerde yerli halkın çoğu İmâm Şâfi'den mütevellit Sünni İslam anlayışının Şâfi mezhebine mensup idiler. Bununla beraber Memlûk Devleti'nde Müslüman halk, zamanın şartlarına göre şekillenen tasavvufi düşünce ve yaşantıya yakın bulunmaktaydı. Eyyubilerle birlikte Mısır coğrafyasında sürdürülmeye devam eden Sünni İslam inancı ve anlayışı ile bu tasavvufi yaşam, ilerleyen yıllarda onların yerini alan Memlûkler tarafından devam ettirilip, onların bu çerçevede yapmış olduğu sosyal ve dini yapılar, Memlûkler için bir prototip oluşturup, onların koruması altında gelişim göstermiştir (Homerin, 2002: 243, 245, 248; Erol, 2018: 3).

Memlûk Devleti'nde yönetici kesimi oluşturan Sultanlar ve diğer devlet görevlileri, aynı İslam anlayışının Hanefî mezhebine mensuptular (Erol, 2018: 73). Çalışmada Memlûk Devleti Sultanlarının mezhep olarak neden Şâfi değil de Hanefî mezhebine mensup olup, bu mezhebin onlar tarafından tercih edilmesinin sebepleri üzerinde durulmayacaktır. Nitekim bu hususta hali hazırda yapılmış çalışmalar mevcut olmakla birlikte, bu husus bizim doğrudan ele almak istediğimiz bir konu değildir. Ancak mezhepler noktasında, ele aldığımız konu bağlamında su götürmez bir gerçek vardır ki o da; sultanların mensubu oldukları mezhebi, kendi siyasi iktidar kariyerlerinin müspet, istikrarlı ve nüfuzlu bir şekilde ilerlemesi adına seçmeleri, buna ilaveten mezhepler ile alakalı resmi kurumlarda, atamalarda ve oluşumlarda aynı politikayı benimsemiş olmalarıdır. Bu, devletin bekası ve siyasi politikası açısından son derece anlaşılır bir durumdur. Nitekim mezhepler, beşeri bir yapıya sahip olup tam da bu sebepten ötürü insan ve insana dair devlet kurumlarıyla daimi olarak etkileşim halindedir (Sever, 2017: 1). Başka bir deyişle, insanların ve devletlerin tarihi tekâmüllerinde, dini inançlarını/yaşamlarını sürdürmeleri noktasında zaman, mekân/coğrafya unsurlarının farklılık göstermesi neticesinde yaşadıkları dinlerin ve dini anlayışlarının uzantısı olan mezheplerde de insana, mekâna ve zamana bağlı olarak bunların tekâmülleri derecesinde farklılıkların yaşanması insanlık için kaçınılmaz olandır. Yaşanılan bu farklılıkların tezahürü neticesinde, ilgili olan muhataplarına menfi ve müspet yönde etkilerinin olması ise, dünya planının düalizmi gereğidir. Her halükarda tüm zamanlarda devlet ve devletin içinde var olan mezhep ya da mezhepler birbirleriyle etkileşim halinde olagelmıştır. Kanaatimizce birbirlerinden farklı itikadî görüşler arz eden mezheplerin, içinde bulundukları toplumun ve zamanın şartlarına göre sayısı ve faaliyetleri artmıştır. Elbette burada hedef kitle sadece salt yönetilen halk kesimi olmayıp iktidarı elinde tutan yöneticiler ve devlet erkânı da aynı şekilde gelişen bu dini akımların muhatabıydı. Nitekim mezheplerin yahut İslami görüşlerin taraftar bulup daha etkili ve kalıcı hale gelmesi noktasında resmi kanaldan da varlıklarını sürdürmek istemeleri son derece anlaşılabilir bir durumdur. Aynı şekilde

yönetici kesimin, toplum içinde din-inanç merkezinde faal bir şekilde etkin olan oluşumlara bir şekilde duyarsız kalması da beklenemezdi.

Memlûk Devleti'nin henüz kuruluş yıllarında karşı karşıya kaldığı tehlikeleri göz önünde bulundurduğumuzda ve Memlûklerin bunlar karşısında savaşıarak gösterdikleri cesaretleriyle akabinde Sultanların istikrarlı bir şekilde sürdürdükleri siyasi ve askeri politikalarıyla, hâkimi oldukları Mısır ve Suriye topraklarında, "Müslümanları koruma misyonu" kazandıklarını görmekteyiz. Memlûk sultanları edindikleri bu kutsal misyonu sadece askeri ve siyasi olarak değil aynı zamanda Türk-İslam kültürü ve değeri açısından son derece önemli olan ve bizzat kendilerinin de dâhil olduğu ilim ve tasavvufi oluşumlara verdikleri destek yoluyla da sürdürmeye gayret göstermişlerdir. Bu yönüyle Memlûk devletinin, siyasi ve askeri şartların gereği olarak askeri bir karakter yapısında olduğunu ancak yine bu sebepten dolayı bir o kadar da metafiziksel bağlamda karakteristik özelliğinin oluştuğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Memlûk Devleti de tıpkı diğer devletler gibi tesadüf eseri kurulmuş bir devlet değildir. Sosyal bilimlerde araştırma yapanların tabiatında, hadiselerin hakikatini, derinlerdeki asıl manasını bilmek istemeleri tabii olarak bulunmaktadır. Bu bağlamda tarihi araştırma yapanlar genel olarak ele aldıkları tarihi konuların manasını ve özünü keşfetme eğilimi sergilemektedir.

Memlûk Devleti'nin teşekkülü ve tarih sahnesinden çekilmesi, özelde Mısır-Suriye coğrafyası ve halkı ile yakından ilişkili ise de esasında tüm insanlık tarihinin tarihi tekâmül planının gereği ve neticesidir. Elbette ki Memlûk tarihi hakkında şu ana kadar ulaşılan bilgiler bilim dünyası için yeterli olmakla beraber Memlûklerin büyük plandaki yerini derinlemesine anlama ve açıklama noktasında içerisinde hala boşluklar barındırmaktadır. Memlûkler teorik olarak başlangıçta, İslam dinine mensup olmasalar dahi sonrasında hayatlarının memlûk sistemi ile kesişmesiyle beraber İslam dinine girmiş bulundular. Onlar kaderin bir cilvesi olarak kurdukları devletin idaresi ve işleyişindeki görevleri ve hizmetleriyle, İslam dininin ve ilminin korunması, yayılması hususunda azımsanmayacak tarihi bir misyon edindiler.

XIII. yüzyılda İslam dünyasının içerisinde bulunduğu siyasi atmosfere ilaveten Memlûklerin bireysel anlamda iktidarlarının meşruiyeti ve devamlılığı açısından, İslam toprakları üzerindeki iç ve dış faktörlerden kaynaklanan tehdit ve tehlike unsurlarını kaldırmak üzere devlet içerisinde eylem ve politika geliştirmeleri Memlûkler için kaçınılmaz idi. Neticede Memlûkler, İslam dinini ve Müslümanları koruma politikası üzerine kurulan askeri ve siyasi faaliyetlerini, ağırlıklı olarak askeri kimlikleriyle sürdürdüler. Memlûk Devletinin Sultanları, idareleri altındaki halktan pek çok açıdan farklılık arz etmekteydi. Bunlardan en başta geleni ise, mezhepler idi. Bu noktada Sultanlar, devletin ve iktidarlarının siyasi açıdan meşruiyeti ile kendi itikadî anlayış ve inanışlarının gereği olarak, Hanefi mezhebi ağırlıklı bir dini anlayışı tercih edip, yönettikleri Müslüman halkın ise, mensup oldukları Şâfi mezhebinde İslam dinini yaşamaları hususunda bir yaklaşım ve politika sergilediler.

Son olarak Memlûk devleti örneğinde görüldüğü üzere tarihin zahirde oluşan ve gözüken hadiseleri dünya planında tezahür edip gerçekleşirken aynı anda varoluşun gereği olarak esasında ilahi planın dâhilinde de cereyan etmektedir. Metafiziksel açıdan bilimin şu ana kadar geldiği nokta Memlûk devleti tarihinin, zahir ve batın olarak bütünsel bir manada anlaşılması ve aktarılması noktasında tam manasıyla yeterli bir aşamada bulunmamaktadır. Ancak dünyanın ve insanlığın aralıksız bir şekilde gelişen değişen ve dönüşen tarihi tekâmülüyle beraber Memlûkleri de içerisine alan tarihin metafizik ile olan bağlantısı üzerinde daha fazla durulup, yapılan araştırmaların daha somut ve görünür bir hale bürünüp bu minvalde tarih anlayışının gelişeceği ve tarih çalışmalarının yapılacağı kanaatini taşımaktayız. Bu çalışma da bu konuya dikkat çekmek ve katkı sunmak amacıyla hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

Abdübâsıt El-Malatî. (1987). *Nüzhetü'l Esâtîn fî men veliye Mısır mine's Selâtîn*. (Tah. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali). Kahire.

Abdübâsıt El-Malatî. (2002). *Neylü'l Emel fî Zeyli'd Düvel*. Cilt I, (Neş: Ömer A. Tedmurî). Beyrut.

- Albayrak, A. (2010). İbn Haldun'un Medeniyet Tasarımı ve İnsan. *Journal of Islamic Research*, 21(1), 7-20.
- Ayaz, F. Y. (2023). *Memlûkler*. Ensar.
- Balandier, G. (2021). *Sahnelenen İktidar*. (Çev: Öznur Karakaş). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Berkey, J. P. (2009). Mamluk Religious Policy. *Mamluk Studies Review*. (XIII/9). 7-22.
- Bıçak, A. (2009). Tarih Metafiziklerinin Yapısı. *Sosyoloji Dergisi*, 19, 67-90.
- Çubukçu, A. (1999). "İbn Abdüzzâhir", *DİA*, 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 289-291.
- Erol, B. G. (2018). Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu Ve İşleyişi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 87, 73-87.
- Gökdemir, A. (2021). Memlûkler'de Kur'ân Tilâveti ve Kıraat İlmi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 17, 567-586.
- Homerin, E. (2002). Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme. (Çev: Salih Çift). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 11/1, 243-264.
- İbn Abdüzzâhir, (1976). *er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*. (Neş: Abdülaziz el-Huveytır). Riyad.
- İbn Haldun. (2000). *Kitabü'l İber ve Divânü'l Mübtede ve'l Haber fî Eyyâmi'l Arab ve'l Acem ve'l Berber ve men Âsarahüm min Zevî's Sultânî'l Ekber*. Cilt V. (Neş: Halil Şehâde-Süheyl Zekkar). Beyrut.
- İbn Kesîr. (2017). *el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. (Çev: Mehmet Keskin). Çağrı Yayınları.
- Kara, A. (2017). Memlûk Toplumu: Sosyal Yapı, Şehirler Ve İktisadî Faaliyetler Üzerine Bir Bakış. İçinde Ablaslan Demir-Tuba Kalkan-Eralp Erdoğan (Ed), Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar-II (ss. 637-656). Gece Kitaplığı.
- Koprman, K. Y. (1992). Baybars II. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (C.5, ss. 224). TDV Yayınları.
- Koprman, K. Y. (2005). Mısır Memlûkleri (1250-1517). İçinde Prof. Dr. Kazım Y. Koprman Makaleler (Yay. Haz), E. Semih Yalçın-Altan Çetin (545-676). Berikan Yayınevi.
- Kutluer, İ. (2004). Metafizik. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde, (C.29, ss. 399-402). TDV Yayınları. Ankara.
- Makdisî. (2019). Mısır'daki İslâm Devletleri ve Türk Memlûklerin Faziletleri. (Çev: Ramazan Şeşen). Yeditepe. İstanbul.
- Makrizî. (1997). *Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibarbi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*. (Tah: M.Zeynuhum-M. eş-Sarkâvî). Cilt III, Kahire.
- Onuş, M. U. (2023). Memlûk Dimaşk'ında Mezhepler Arası Rekâbet: Necmeddin Tarsûsî'nin Tuhfetü't Türk Adlı Eserindeki Şafî Mezhebine Yönelik Değerlendirmelerin Analizi. *Rize İlahiyat Dergisi*, 25, 17-29.
- Özbek, S. (2019). *Memluklerde Devlet ve Saltanat I*. Berikan Yayınevi.
- Sağlam, A. (2021). *en-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti*. Türk Tarih Kurumu.
- Sever, M. (2017). Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri, [Yayımlanmamış doktora tezi]. On Dokuz Mayıs Üniversitesi.
- Suyûtî. (1968). *Hüsnu'l Muhâdara fî Ahbârî Mısır ve'l Kahire*. Cilt II, (Tah: Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim). Kahire.

Şen, M. S. (2021). Geç Ortaçağ Dönemi'nde Mısır Ve Kuzey Afrika'da Kalenderîlik. *International Journal of Social Inquiry*, 14/2, 813-838.

Taşdelen, V. (2011). Edebiyat ve Metafizik: Metafizik Sorundan Metafizik Gerçeğe. *Bizim Külliye Dergisi*, 11, 43-54.

Uzun, K. (2022). Memlûklerin İlk Asrındaki Mezhepler Arası Çekişmeler Bağlamında Necmeddin Et-Tarsûsî'nin Tuhfetü't-Türk'üne Dair Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 17, 33-56.

Yılmaz, H. (2014). Meşihatüşşüyûh'un Doğuşu ve Mısır'da İki Hanka: Sa'îdü's- Sü'adâ ve Sîryakûs. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 34, 1-21.

Yiğit, İ. (2015). *Memlûkler 648-923/1250-1517*. Kayıhan.